

Eesti- ja venekeelse elanikkonna aineeline olukord ja eluga rahulolu

Kairi Kasearu
Avo Trumm

Viimaste aastate kiire majanduslik tõus on kasvatanud nii eestlaste kui teistest rahvustest Eesti elanike heaolu, kuid koos sellega ka suurendanud inimeste nõudlikkust ning tugevdanud ootust jõuda järele Euroopa arenenud riikidele mitte üksnes majanduslike näitajate lõikes, vaid ka sotsiaalse turvalisuse, eneseteostusvõimaluste ning elukvaliteedi suhtes. Need kõrgendatud ootused kajastuvad ka sotsiaalmajandusliku integratsiooni suurenenud tähtsuses, ehk teisisõnu teravdatud tähelepanus erinevast rahvusest inimeste sotsiaalmajanduslike võimaluste (eba-) võrdsuse vastu (Lauristin, Korts, Kallas 2007: 3).

Elanikkonna ainelist olukorda saab kirjeldada nii objektiivsete kui ka subjektiivsete indikaatoritega. Objektiivsed heolunäitajad peegeldavad inimeste elatustaset, subjektiivsed indikaatorid aga peamiselt nende elukvaliteeti (Allardt 1993). Kõige olulisemaks materiaalset heaolu iseloomustavaks objektiivseks näitajaks on sissetulek, mis iseloomustab inimeste üldist võimaluste taset oma heaolu parandada. Sissetulekute kõrval näitab objektiivse materiaalse heaolu taset teiste ressursside (mitmesugused kestva kaubad, täiendavad hüved, jms) hulk. Objektiivse heaolu näitajatega paralleelselt kasutatakse healutaseme mõõtmiseks mitmesuguseid elukeskkonna tingimusi puudutavaid subjektiivseid hinnanguid, mis väljendavad põhivajaduste rahuldatust ning ainelise olukorra vastavust ootustele.

1. Sissetulekud

Eesti elanike sissetulekuid iseloomustab pidev kasvutendents ning ajavahemikul 1994-2006 on keskmine sissetulek kasvanud ligi kaheksa korda (872 kroonilt 6913 kroonini). Vaadates eraldi eesti ja venekeelse elanikkonna keskmise sissetuleku suurust, näeme, et venekeelse elanikkonna keskmine sissetulek on kogu perioodi vältel olnud tunduvalt madalam eestikeelsetega võrreldes, kusjuures ajavahemikul 1994-2003 etnilised sissetulekuerinevused kasvasid, aastatel 2004-2005 aga kahanesid. 2006. aastal on etniline sissetulekuerinevus 5 protsendipunkti võrra kõrgem 2005.a. võrreldes (Tabel 1).

Tabel 1. Elanike keskmised sissetulekud pereliikme kohta rahvuse lõikes 1994-2006 (krooni pereliikme kohta kuus)

	1994 (Norbalt I)	1999 (Norbalt II)	2003 ESA/ EU- SILC	2004 ESA/ EU- SILC	2005 ESA/ EU- SILC	2006 ESA/ EU- SILC
Kokku	872	1935	4230	4733	5678	6913
Eestikeelsed vastajad	908	2039	4524	5017	5942	7346
Venekeelsed vastajad	795	1739	3606	4091	5094	5926
Venekeelsete vastajate osa eestikeelsete vastajate sissetulekus	87,6%	85,3%	79,7%	81,5%	85,7%	80,7%

Eestlaste- ja venekeelse elanikkonna keskmiste sissetuleku erinevuste kujunemisest annab parema pildi tabel 2, kus on välja toodud rahvusrühmade jagunemine erinevatesse tulurühmadesse (kvintiilidesse).

Tabelist selgub, et venekeelse elanikkonna madalam keskmine sissetulek tuleneb eelkõige venekeelse elanikkonna oluliselt väiksemast esindatusest kõige kõrgemas tulugrupis (2006. a 23,5 % eestikeelse-

test ja 12% venekeelsetest vastajatest). Samal ajal pole venekeelse elanikkonna osatähtsus kõige madalama sissetulekuga tulugrupis oluliselt suurem eestikeelse elanikkonna osakaalust. Ka Euroopa Sotsiaaluuringu 2004. ja 2006.a. andmed näitavad, et eestikeelsete vastajate võimalused kuuluda ülemisse sissetulekukvintili on palju paremad kui venekeelsel elanikkonnal (vt Kasearu, Trumm 2008).

Tabel 2. Eestlaste ja mitte-eestlaste jagunemine sissetulekukvintilidesse (%)

Tulurühm	2003		2004		2005		2006	
	Ankeedi keel		Ankeedi keel		Ankeedi keel		Ankeedi keel	
	Eesti	Vene	Eesti	Vene	Eesti	Vene	Eesti	Vene
I kvintil	19,0	22,1	19,1	22,1	19,2	21,7	19,2	21,9
II kvintil	18,3	23,6	18,6	23,2	19,6	21,0	19,2	21,8
III kvintil	20,0	20,0	18,6	23,1	18,4	23,5	18,6	23,2
IV kvintil	20,0	20,1	21,2	17,3	20,5	18,9	19,5	21,1
V kvintil	22,7	14,2	22,5	14,3	22,3	14,9	23,5	12,0

Sarnaselt varasemate integratsioonimontoringutega mõõdeti 2008. a küsitluses sissetulekuid etteantud sissetulekuvahemikega, mis ei võimalda analüüsida tegelikke reaalsissetulekuid, vaid elanike jaotust erinevate sissetulekurühmade lõikes. Tabelis 3 on võrdlevalt esitatud eesti- ja venekeelsete vastajate jagunemine tulurühmadesse kõigil monitooringuaastatel. Ka siit näeme, et kõrgeima tuluga sissetulekurühmades on venekeelseid vastajaid oluliselt vähem venekeelsetega võrreldes. Ka kõige madalamas tulugrupis on venekeelse elanikkonna osakaal väiksem, mis viitab eestikeelse elanikkonna sissetulekute suuremale diferentseeritusele.

Tabel 3. Rahvusrühmade jagunemine sissetulekurühmadesse aastatel 2000-2008 (%).

Tulurühm (krooni pere- liikme kohta)	2000		2002		2005		2008	
	Ankeedi keel		Ankeedi keel		Ankeedi keel		Ankeedi keel	
	eesti	vene	eesti	vene	eesti	vene	eesti	vene
kuni 1000	24	22	19	20	20	17	10	5
1001-1500	60	70	20	25	40	44	9	7
1501-2000			23	27				
2001-2500			23	22				
2501-3000								
3001-3500	16	8	15	6	27	28	25	34
3501-4000								
4001-4500					13	11	16	15
4500-5000								
5001-10000								
Üle 10000							8	4
Kokku	100	100	100	100	100	100	100	100

Eesti- ja venekeelse elanikkonna sissetulekute erinevused ja seda mõjutavad tegurid 2008. aastal

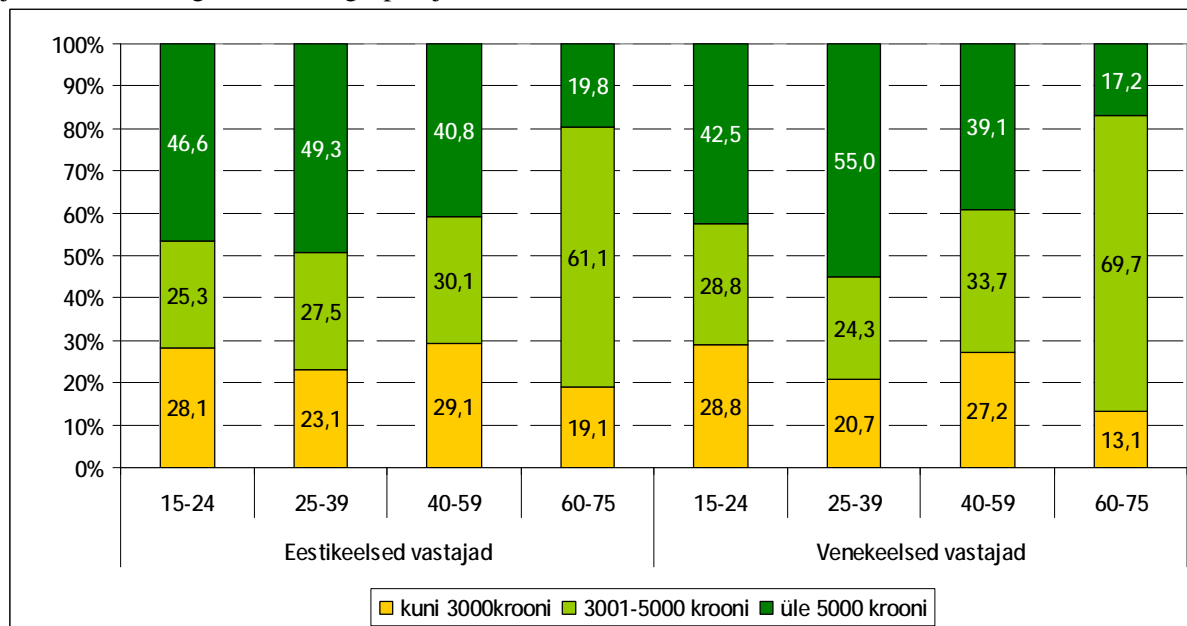
Eesti- ja venekeelse elanikkonna sissetulekuerinevuste detailsemaks analüüsiks teisendati sissetulekuvahemikud normaaljaotuse põhiselt kolme suuremasse sissetulekuvahemikku: kuni 3000 krooni, 3001-5000 krooni ja üle 5000 krooni. Eesti- ja venekeelsete vastajate jaotumine nendesse tulugruppidesse kodakondsuse lõikes on toodud tabelis 4.

Analüüsi tulemused näitavad, et **kodakondsus** on venekeelsete vastajate seas sissetulekuid oluliselt diferentseeriv tegur. Üle 5000 kroonise sissetulekuga indiviide on kõige enam venekeelsete Eesti kodanike seas (50%). Madalate sissetulekute osatähtsus on kõrgeim ilma kodakondsuseta venekeelsete vastajate hulgas, kellest enam kui kolmandik peab rahulduma 3000 kroonist väiksema sissetulekuga pereliikme kohta (kogu elanikkonnast alla ¼).

Tabel 4. Sissetulekud rahvuse ja kodakondsuse lõikes. (%)

Tulurühm	Eesti-keelsed vastajad N=837	Venekeelsed vastajad				Kõik N=1281
		Eesti kodanikud N=224	Venemaa kodanikud N=131	Kodakondsuseta N=89	Kokku N=444	
Kuni 3000 kr	23,7	20,3	19,1	36,6	22,5	23,3
3001-5000 kr	35,0	29,1	60,9	34,4	38,5	36,2
Üle 5000 kr	41,3	50,7	20,0	29,0	39,0	40,5

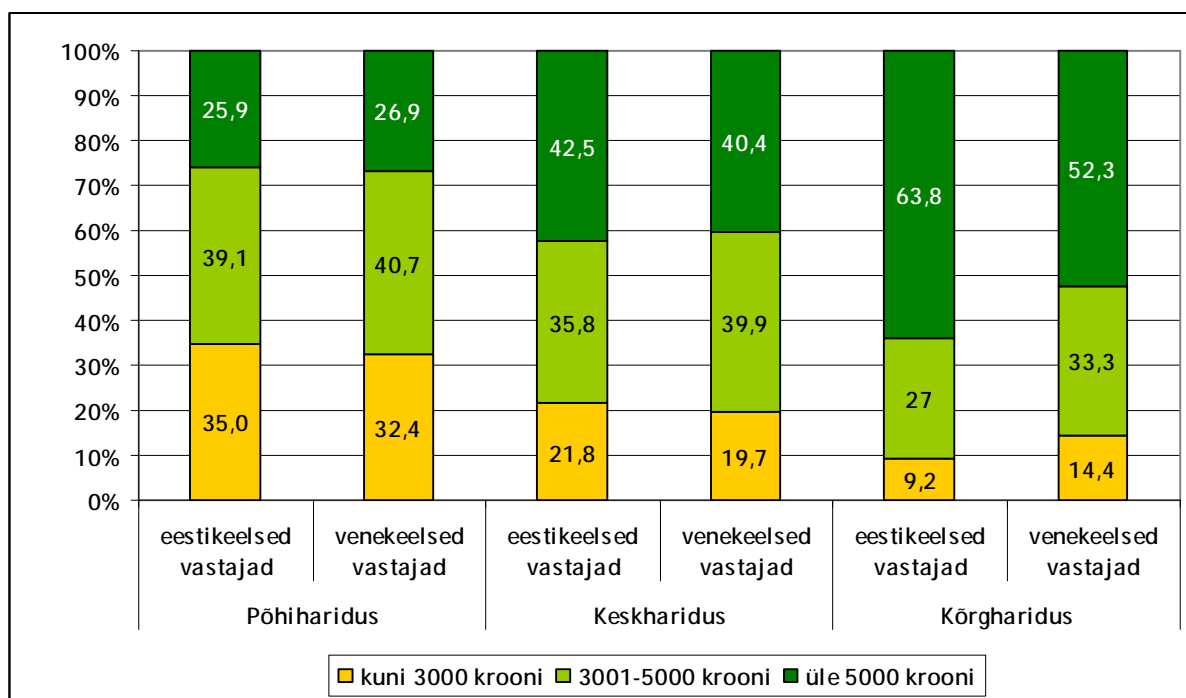
Vaadeldes eesti- ja venekeelsete vastajate sissetulekute jaotust **vanuserühmade** lõikes suuri erinevusi ei esine. Mõlemas rahvusrühmas on suurima sissetuleku osakaal kõrgeim vanuserühmas 25-39 aastat ja madalaim kõige eakamate grupis (joonis 1).

Joonis 1. Sissetulekud vanuserühmade ja rahvuse lõikes (%)

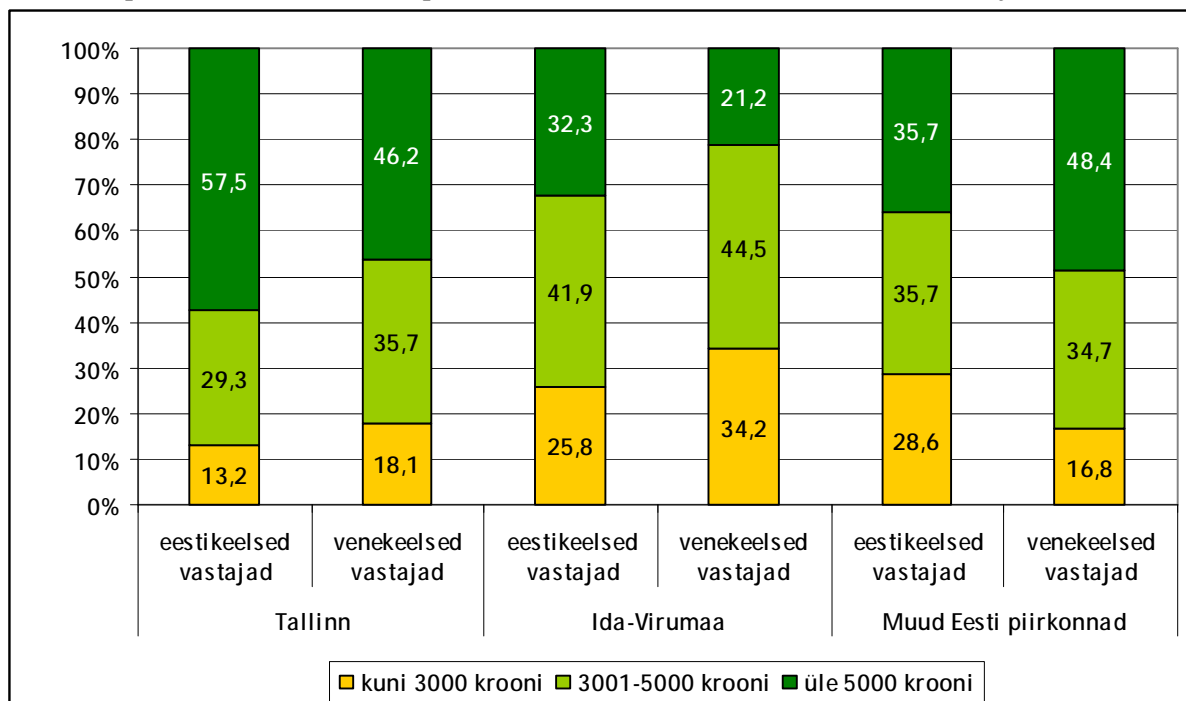
Haridus on üks olulisem sissetuleku diferentseerija ja seda sõltumata rahvusest, kuid eestikeelse elanikkonna puhul avaldub hariduse mõju sissetulekutele tugevamini kui venekeelse elanikkonna seas (Crameri $V=0.213$, $p<0.001$ eestikeelse ja Crameri $V=0.152$, $P<0,01$ venekeelse elanikkonna puhul). Joonis 2 näitab, et põhi- ja keskharidusega eestikeelsete ja venekeelsete vastajate sissetulekud on väga sarnased, vaid kõrgharidusega isikute seas võib märgata eestikeelsete vastajate suuremat esindatust kõrgeimas tulugrupis venekeelsetega võrreldes (kõrgema haridusega eestikeelsel elanikkonnal on 1,8 korda suurem tõenäosus teenida üle 6000 krooni pereliikme kohta sama haridusega venekeelse elanikkonnaga võrreldes).

Ka 2006.a andmete analüüs näitas, et just kõrgharidusega inimeste puhul tuleb esile rahvusest tulenevad erinevused keskmises sissetulekus. Samuti on uuringud etnilistest palgavahedest (vt Anspal 2008, Leping ja Toomet, 2007, Krusell 2002) kinnitanud, et palk sõltub eestikeelse elanikkonna puhul rohkem haridusest kui venekeelse elanikkonna puhul ehk siis kõrgharidusega eestlased teenivad tunduvalt rohkem kui madalama haridustasemega rahvuskaaslased, samas kui venekeelse elanikkonna palgatasemete eristumises haridus nii olulist rolli ei mängi.

Joonis 2. Sissetulekud hariduse ja rahvuse lõikes (%)

Eesti- ja venekeelse elanikkonna sissetulekute võrdlemisel tuleb vanuse, kodakondsuse ja hariduse kõrval arvesse võtta ka regionaalseid eripärasid. Kogu elanikkonna sissetulekuerinevusi analüüsid selgus, et Tallinna elanikest poolte sissetulek on suurem kui 5000 krooni, seevastu Ida-Virumaal omab nii suurt sissetulekut alla ühe neljandiku vastanutest, ühe kolmandiku sissetulek ühe leibkonna liikme kohta jääb alla 3000 krooni piiri. Küsimusele, kas lisaks piirkondlikule diferentseerumisele toimub ka piirkonnasisene rahvusl põhinev sissetulekute ebavõrdsus, annab vastuse joonis 3.

Joonis 3. Sissetulekud piirkonna rahvuse ja lõikes (%)

Jooniselt 3 nähtub, et Tallinnas on eestikeelsel elanikkonnal mõnevõrra suuremad sissetulekud kui venekeelsel elanikkonnal. Ida-Virumaal ei osutunud rahvusl põhinevad sissetulekute erinevused statistiliselt oluliseks ning mujal Eestis on pigem venekeelse elanikkonna sissetulekud kõrgemad kui

eestikeelsel elanikkonnal. Seega kinnitavad antud uuringu tulemused varasemates uuringutes ilmnunud arenguhoont, mille kohaselt elukohast tulenev sissetulekute ebavõrdsus on eestlaste hulgas tunduvalt suurem kui venekeelse elanikkonna seas (vt. Kasearu, Trumm 2008). Samas ilmneb ka uus suundumus, nimelt kui varasemad uuringud on pigem toonud esile, et kui väljaspool pealinna elavate eesti- ja venekeelse elanikkonna sissetulekud ei erine, siis käesolev uuring viitab pigem trendile, kus venekeelsete vastajate keskmised sissetulekud ületavad eestlaste sissetulekuid nendes piirkondades, kus elanikkonna rahvuseline koosseis on tugevalt eestlaste kasuks. Rahvuste lõikes ilmneb sissetulekute alusel polariseerumine – eestlaste puhul Tallinn vs muu Eesti ja venekeelse elanikkonna puhul muu Eesti ja Tallinn vs Ida-Virumaa.

Sissetulekute regressioonanalüüsist nähtub, et sissetulekute erinevused Eestis ei ole rahvuspõhised, vaid on mõjutatud haridusest, regionist, vanusest. Siiski sõltub eesti- ja venekeelse elanikkonna sissetulek teatud määral erinevatest teguritest.

Tabel 5. Madalamasse ja keskmisesse sissetuleku gruppi kuulumist prognoosivad tegurid (taustagrupp kõrgem sissetuleku grupp, multinoomne logistiline regressioon).

Kategooriad	Madal sissetulek (kuni 3000 kr)			Keskmine sissetulek (3001-5000)		
	Kokku	Ankeedi keel		Kokku	Ankeedi keel	
		eesti	vene		eesti	vene
VANUS	1,01	1,01**	1	1,03***	1,03***	1,03***
ELUKOHT: (taust Tallinn)						
Mujal Eestis	1,97***	2,8***	0,89	1,45**	1,80***	0,89
Ida-Virumaa	3,33***	2,97**	2,98***	1,92***	2,07	1,69*
HARIDUS (taust kõrgharidus)						
Põhiharidus või alla selle	4,76***	6,03***	2,79***	2,49***	2,81***	1,78*
Keskharidus	2,26***	2,99***	1,44	1,57**	1,74**	1,26
SUHE TÖÖGA (taust töötab)						
Ei tööta (pensionär, töötu, kodune üliõpilane jne)	2,82***	3,35***	2,10**	3,01***	3,35***	2,55***
KODAKONDSUS (koguelanikkonna puhul taust eestlased)						
Kodakondsuseta	2,09**		2,47***	1,44		1,59
Venemaa kodakondsus	0,88		1,16	1,62*		1,88**
Eesti kodakondsus (taust venekeelse elanikkonna puhul)	0,83			0,86		
<i>N</i>	1281	837	444	*** (olulisuse nivoo <0,01).		
<i>Nagelkerke</i>	.238	.239	.263	** (olulisuse nivoo <0,05).		
<i>Vabadusastmete arv</i>	18	12	16	* (olulisuse nivoo <0,10).		

Lisaks hariduse, vanuse, elukoha mõjule on venekeelse elanikkonna puhul oluline vaadata kuivõrd kodakondsuse olemasolu ja sünniriik mõjutavad sissetulekute suurust. Tabel 5 näitab, et nii eesti- kui ka venekeelse elanikkonna puhul on haridus kõige olulisem sissetulekuid diferentseeriv tegur, kuid eestlaste puhul on hariduse mõju palju tugevam, nt. põhiharidusega eestlaste risk kuuluda madalamasse sissetuleku gruppi on kuus korda suurem kui kõrgharidusega eestlastel, samas venekeelse elanikkonna puhul on erinevus 2,8-kordne. Kui eestlaste seas on ka keskharidusel sissetulekugruppe eristav mõju, siis venekeelse elanikkonna seas ei ole kesk- ja kõrgharidusega inimeste vahel statistilist erinevust. Samuti leiavad kinnitust juba eelpool mainitud piirkondlikud erinevused. Eestlaste seas on suuremat sissetulekut prognoosivaks tunnuseks elukoht Tallinnas, venekeelsete elanike seas vähendab suurema sissetuleku saamise tõenäosust Ida-Virumaal elamine, kusjuures elukoht Tallinnas või mujal Eestis (väljaspool Ida-Virumaad) ei oma sissetulekutaseme kujunemisel statistiliselt olulist tähendust. Kodakondsuse puudumine võrreldes Eesti kodakondsuse olemasoluga suurendab riski kuuluda madalamasse sissetuleku grupp ning Vene kodakondsuse olemasolu pigem keskmisesse sissetuleku gruppi.

See, kas ollakse sündinud Eestis või mitte, ei oma olulist mõju sissetulekutele. Vanemaealistel on suurem risk kuuluda madalama või keskmisesse sissetulekuga gruppi.

2. Majandusliku olukorra hinnang

Majandusliku ja sotsiaalse heaolu analüüsimisel on oluline sissetulekute kõrval vaadata, kuidas iniviidid ise hindavad oma majanduslikku olukorda. Tegemist on subjektiivse hinnanguga, mis lisaks tegeliku olukorra kirjeldusele peegeldab indiviidi poolt tajutud ilmajäetust võrreldes ümbritseva keskkonnaga. Erinevad allikad kinnitavad, et venekeelsed elanikud võrreldes eestlastega hindavad oma majanduslikku toimetulekut sagedamini raskeks või väga raskeks (Kasearu, Trumm 2008, Fløtten, 2006; Trumm 2005). 2004. aasta Eesti Sotsiaaluuringu andmetel leidis 40% eestikeelsetest ja ligi 60% venekeelsetest leibkondadest et praeguse sissetuleku juures on raske või väga raske hakkama saada (tabel 6). 2006. aasta andmed näitavad majanduslike raskuste kahanemist mõlemas rahvusühmas, kusjuures eestikeelse elanikkonna toimetulek on venekeelse elanikkonnaga võrreldes kasvanud pisut kiiremini. Aastaks 2008 on majandusliku toimetuleku kasv venekeelse elanikkonna seas pidurdunud, eestikeelses elanikkonnas on toimetulematus seevastu isegi mõnevõrra kasvanud, mille tagajärjeks on rahvusühmade vahelise toimetulematuse määra erinevus üldkokkuvõttes kahanenud nii 2004. kui ka 2006. aastaga võrreldes (vt ka Pavelson 2006).

Tabel 6. Respondentide osatähtsus, kellel on raske või väga raske praeguse sissetulekuga hakkama saada (%)

	2004	2006	2008
Eestikeelsed vastajad	39,7	23,0	26,2
Venekeelsed vastajad	57,2	43,0	38,9
Hinnangute erinevus (protsendipunkti)	17,5	20,0	12,7

Kui eelnevalt ilmnes, et eestlaste ja venekeelse elanikkonna sissetulekute jaotus on üldjoontelt sarnane, siis sissetulekute suurusele ja piisavusele antud hinnangud erinevad statistiliselt oluliselt. Peaaegu kolm neljandikku eestikeelsest elanikkonnast hindab oma sissetulekuid igapäevaseks toimetulekuks piisavaks, venekeelse elanikkonna seas on oma sissetulekuid piisavaks pidavate indiviidide osatähtsus 13 protsendipunkti võrra madalam (vt. tabel 7).

Tabel 7. Hinnang oma materiaalsele olukorrale rahvuse ja kodakondsuse lõikes (%)

Majandusliku olukorra hinnang	Eestikeelsed vastajad	Venekeelsed vastajad			
		Kõik	sh Eesti kodanikud	sh Venemaa kodanikud	sh kondsusetata
Elan/ elame hästi praeguse sissetuleku juures	15,4	8,5	12,6	3,5	4,9
Saan/ saame hakkama praeguse sissetuleku juures	58,4	52,7	56,1	47,5	51,5
Praeguse sissetuleku juures on raske hakkama saada	19,8	26,4	22,5	36,9	21,4
Praeguse sissetuleku juures on väga raske hakkama saada	6,4	12,5	8,7	12,1	22,3

Peamised hinnangute erinevused tulenevad aga venekeelse elanikkonna suurest heterogeensusest. – Võrreldes omavahel eestlaste ja Eesti kodakondsust omavate venekeelsete elanike hinnanguid majanduslikule olukorrale olulisi erinevusi ei esine: mõlemas grupis on positiivsete hinnangute andjaid umbkaudu kaks kolmandikku vastavast grupist. Tunduvalt vähem on positiivseid hinnanguid nii Venemaa kodakondsusega (ca 50%) kui ka kodakondsusetata venekeelsete isikute seas (55%).

Võrreldes eesti- ja venekeelse elanikkonna majandusliku olukorra hinnanguid sissetulekurühmade lõikes, ilmneb venekeelse elanikkonna suurem kriitilisus. Näiteks leiavad madalamaisse sissetuleku-gruppi kuuluvatest eestlastest ligi pooled, et nad saavad antud sissetulekuga hakkama, samas kui venekeelsete vastajate seas on samal arvamusel vaid üks kolmandik (tabel 8). Samasuunalised, kuid väiksemad erinevused ilmnevad ka teistes tulurühmades. Seega ilmneb tugev lahknevus eesti- ja venekeelse elanikkonna hinnangutes oma materiaalsele olukorrale, kuigi objektiivne materiaalne olukord on ligikaudu samaväärne.

Tabel 8. Majanduslikku olukorda positiivseks hindavate isikute osatähtsus sissetulekurühmades rahvuse lõikes

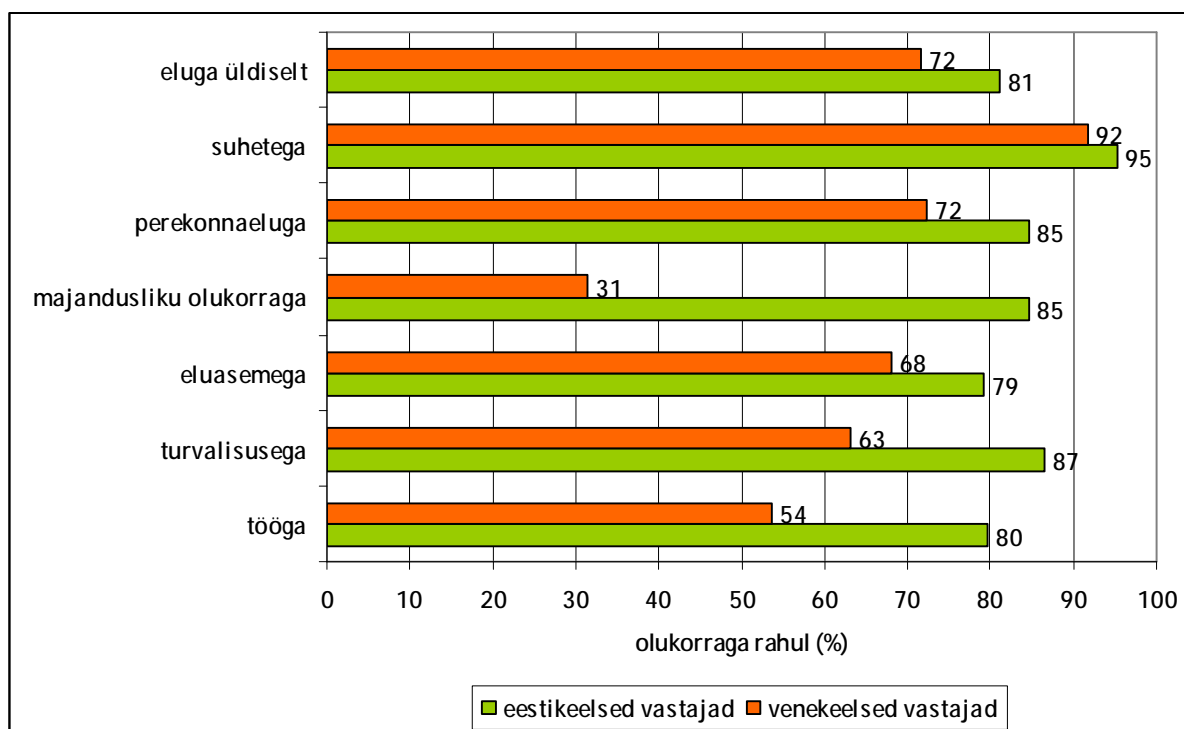
	kuni 3000 krooni	3001-5000 krooni	üle 5000 krooni
Eestikeelsed vastajad	51,8	65,9	89,0
Venekeelsed vastajad	33,0	53,2	82,0
Hinnangute erinevus (protsendipunkti)	18,8	12,7	7,0

Ka haridus mängib subjektiivsete hinnangute kujunemisel olulist rolli. Kõrgharidusega venekeelsed elanikud hindavad oma majanduslikku olukorda palju kehvemaks kui kõrgharidusega eestlased (14% kõrgharidusega eesti- ja 33% kõrgharidusega venekeelsetest vastajatest leidis, et raske on praeguse sissetulekuga hakkama saada). Kui eestlaste rahulolu oma majandusliku olukorraga on seotud lisaks sissetulekule, vanuse, hariduse ja piirkonnaga kus elatakse (Tallinnas ollakse kriitilisemad), siis venekeelse elanikkonna hulgas ainult sissetuleku ja vanusega.

3. Rahulolu erinevate eluvaldkondadega

Integratsioonimonitooringu küsitluses paluti vastajatel nelja-palli skaalal (1- üldse mitte rahul, 2- mitte eriti rahul, 3- üsna rahul ja 4- täiesti rahul) hinnata, mil määral on nad rahul oma elu erinevate aspektidega. Joonisel 4 on toodud nende eesti- ja venekeelsete vastajate osatähtsus, kes olid vastava eluvaldkonnaga üsna või täiesti rahul.

Jooniselt näeme, et kõikides eluvaldkondades on eestlaste rahuloluaste mitte-eestlastega võrreldes kõrgem. Mõlemas rahvusgrupis ollakse kõige enam rahul suhetega oma lähedaste ja sõpradega ning perekonnavaluga (2003.a Euroopa elukvaliteedi uurimusest selgus, et nende valdkondadega ollakse kõige enam rahul peaaegu kõikides Euroopa riikides, vt Delhey 2004). Eestlased on kõige vähem rahul oma tööga ja tööga, mitte-eestlased aga majandusliku olukorra ja tööga. Kõige suuremad erinevused eestlaste ja mitte-eestlaste rahuloluhinnangutes seostuvadki just majandusliku olukorraga, millega on rahul 85% eestlastest ja vaid 31% mitte-eestlastest; suured erinevused on ka tööd ja isiklikku turvalisust puudutavates hinnangutes.

Joonis 4. Rahulolu erinevate eluvaldkondadega rahvusrühmade lõikes 2008. aastal (olukorraga rahul või väga rahul olevate isikute osatähtsus)

Detailsem rahvusrühmade vaheliste rahuloluhinnangute erinevuste analüüs näitab, et venekeelse elanikkonna keskmiselt madalamad hinnangud tulenevad eelkõige Eesti kodakondsust mitteomavate isikute suuremast rahulolematusest, kusjuures enamikes valdkondades¹ on eestlaste ja Eesti kodanikest venekeelsete isikute hinnangute erinevused statistiliselt ebaolulised (tabel 9). Rahulolu töö ja isikliku turvalisusega ei sõltu kodakondsuse olemasolust, küll aga üldiselt oma eluga on Eesti kodakondsusega venekeelne elanikkond rohkem rahul kui nende kodakondsuseta ja Venemaa kodakondsusega rahvuskaaslased. Samuti oluline erinevus on majanduslikule olukorrale antud hinnangutes kodakondsuseta ja Eesti kodakondsusega venekeelse elanikkonna vahel, viimased on rahulolevamad.

Tabel 9. Erineva kodakondsusega venekeelsete vastajarühmade rahuloluhinnangute erinevus eestikeelse elanikkonnaga võrreldes (protsendipunkti)

Rahulolu...	tööga	turvalisusega	eluasemega	majandusliku olukorraga	perekonna eluga	suhetega sõprade/lähedastega	eluga üldiselt
Eesti kodanikud							
Vene kodanikud	4,6	4,1	2,2	30,9	2,3	1,2	0,5
Kodakondsuseta	28,0	29,0	2,5	59,4	12,7	1,1	17,2
	32,2	24,6	23,9	60,5	14,9	2,2	15,3

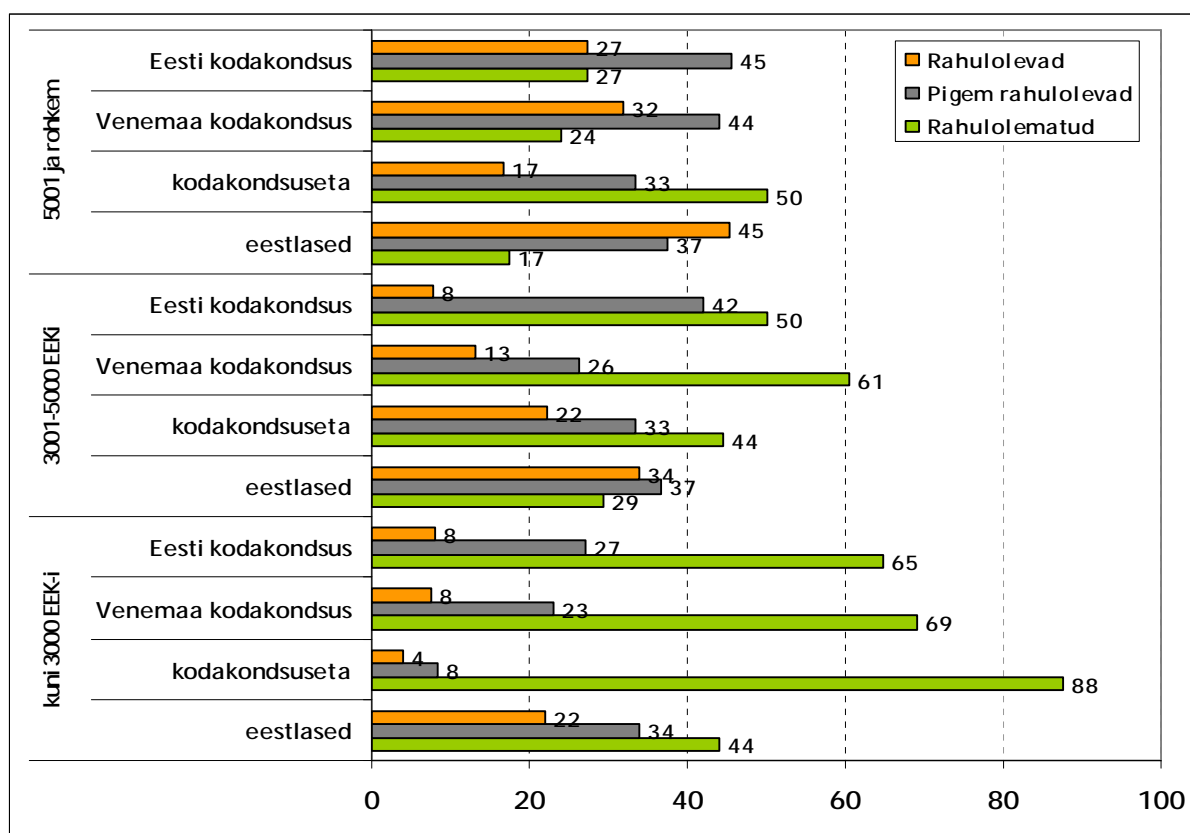
Rahuloluhinnangute etniliste erisuste kõrval on oluline vaadata ka rahuloluhinnangute ajalist muutumist. Kõrvutades Euroopa sotsiaaluuringu 2004. ja 2006. a andmeid Integratsioonimonitooringu andmetega on võimalik jälgida muutusi üldises eluga rahulolu tasemes. Tabelist 10 näeme, et üldine eluga rahulolu on kasvanud mõlemas rühmas (eriti ajavahemikul 2006-2008), venekeelse elanikkonna rahulolu kiirema kasvu tõttu eestlastega võrreldes, on rahuloluhinnangute erinevused oluliselt kahanevad.

Tabel 10. Üldine eluga rahulolu muutumine rahvusrühmade lõikes 2004-2008 ((olukorraga rahul või väga rahul olevate isikute osatähtsus)

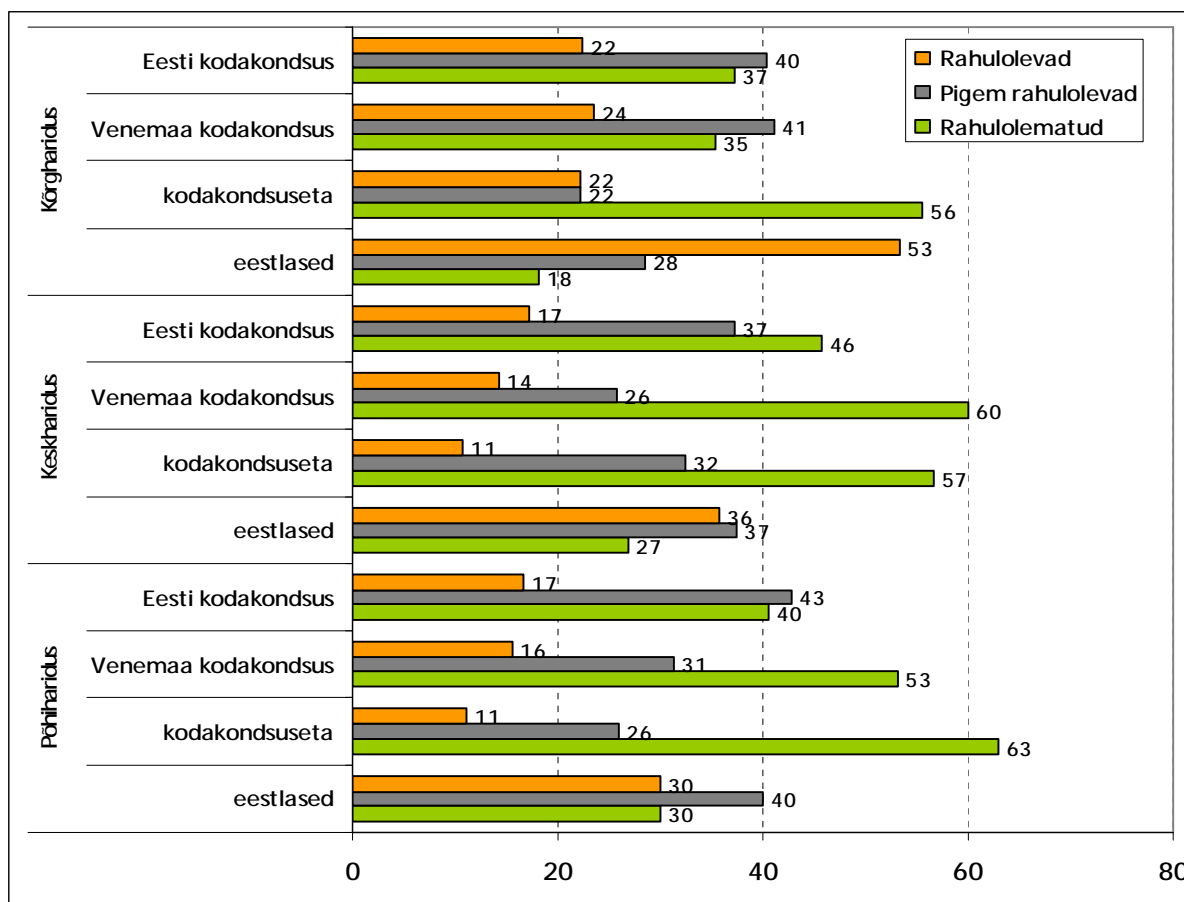
¹ välja arvatud hinnang majanduslikule olukorrale

	2004	2006	2008
Eestikeelsed vastajad	46,7	57,2	81,0
Venekeelsed vastajad	34,7	43,7	71,7

Järgnevalt analüüsiti erinevate sotsiaal-demograafiliste tegurite mõju rahuloluhinnangutele. Põhinedes seitsmel rahulolu hinnangul moodustati rahulolu koondindeks skaalal 7-28 (Cronbach'i alfa 0,84), mille põhjal moodustati koondindeksi jaotust arvestades kolm rahulolu kategooriat: rahulolematud (7-19), keskmiselt rahulolevad (20-22), väga rahulolevad (23-28). Regressioonianalüüsist nähtub, et rahulolu elu erinevate valdkondadega on enim mõjutatud sissetulekust ja rahvusest, isegi siis kui on kontrollitud hariduse, vanuse, soo ja piirkonna mõju. Ilmneb, et olenemata sissetuleku suurusest on venekeelse elanikkonna rahulolu madalam kui sama sissetulekuga eestlaste rahulolu (joonis 5). Ka haridustasemete lõikes tuleb esile, et nii põhihariduse, keskkariduse kui ka kõrgharidusega venekeelne elanikkond on vähem rahulolev kui vastava haridustasemega eestikeelne elanikkond (joonis 6).

Joonis 5. Rahulolu elu erinevate valdkondadega sissetuleku ja kodakondsuse lõikes (%)

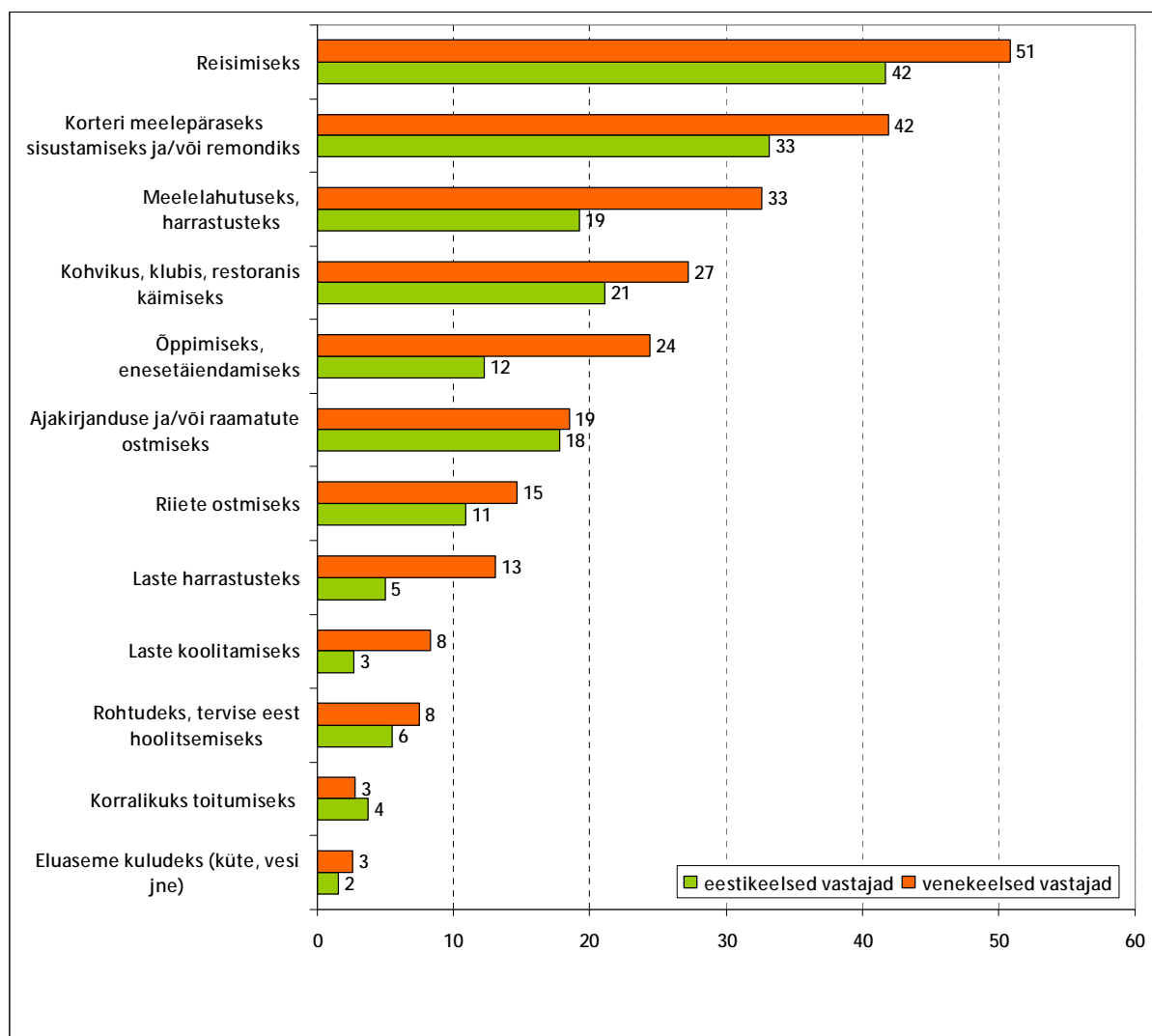
Joonis 6. Rahulolu erinevate eluvaldkondadega haridustaseme ja kodakondsuse lõikes (%)

4. Materiaalne deprivatsioon

Teenuste ja kaupade tarbimisest loobumist majanduslikel põhjustel mõõdeti vastavalt ilmajätuse mõõtmise põhikriteeriumidele: 1) see on majanduslik ilmajätetus ja 2) vastajal on võimalus märkida vastava teenuse või kauba mittevajalikkust endale (Einasto, 2002:104). Küsimustikus esitati loetelu 12 teenusest ja kaubast, mille puhul nad pidid hindama kuivõrd nad on olnud sunnitud majanduslikel põhjustel neist kaupadest või teenustest loobuma. Joonisel 7 on esitatud nende vastajate osakaal, kes leidsid, et nad on majanduslikel põhjustel loobunud antud tegevusest, teenustest või kaupadest.

Võrreldes eesti- ja venekeelset elanikkonda omavahel, ilmnes, et eestlaste seas on tunduvat vähem neid, kes on pidanud majanduslikel põhjustel tarbimises järeleandmisi tegema (välja arvatud ajakirjanduse ja raamatute ostmise puhul, kus rahvuste vahel erinevusi ei esine)

Lisaks sellele analüüsisime kas ja kuivõrd eristuvad tarbimisvõimaluselt mitte-eestlased sõltuvalt nende kodakondsusest. Ilmneb, et Eesti kodakondsusega venekeelse elanikkonna hulgas on kõrgis tarbimissfäärides vähem neid, kes leiavad, et nad ei saa endale majanduslikel põhjustel antud hüvesid lubada kui kodakondsuse ja Venemaa kodakondsusega venekeelse elanikkonna seas. Eestlased on märkinud keskmiselt 1,74, Eesti kodanikest venekeelne elanikkond 1,9, kodakondsuseta 2,9 ja Venemaa kodakondsusega 3,1 väite puhul, et nad on pidanud materiaalsetel kaalutlustel loobuma. Seega ei eristu eestlased ja Eesti kodakondsusega mitte-eestlased tarbimisvõimaluste poolest.

Joonis 7. Vastajate osatähtsus, kes on pidanud loobuma nimetatud tegevustest/asjadest (%).

Tabelis 11 on esitatud eestlaste ja venekeelse elanikkonna keskmine materiaalse deprivatsiooni tase sissetulekuriühmade lõikes. Arvutuste aluseks on võetud kõigi vastanute keskmine (12 eelpool esitatud teenusest/kaubast on kogu elanikkonnas loobunud 1,98-st). Loomulikult sõltub materiaalse deprivatsiooni tase leibkonna sissetulekust – kõrgemas tulurühmas on asjade/ tegevuste keskmine hulk, millest vastaja on loobuma pidanud üle kolme korra madalam kui madalamas tulurühmas. Rahvus- ja kodakondsusrühmade vaheliste deprivatsioonitaseme dispersioonanalüüsile tuginedes saab öelda, et statistiliselt olulised deprivatsioonierinevused ilmnevad eelkõige eestlaste ja Venemaa kodanike vahel (Venemaa kodanike materiaalse deprivatsiooni tase on oluliselt kõrgem kõikides tulurühmades), eestlaste ja Eesti kodakondsust omavate mitte-eestlaste deprivatsioonitaseme erinevus on seevastu statistiliselt oluline ainult kõige kõrgemas tulurühmas.

Tabel 11. Tegevuste/ asjade keskmine arv , millest vastajad on pidanud loobuma (rahvuse, kodakondsuse ja sissetulekurühmade lõikes)

	kõik tulurühmad	kuni 3000 krooni	3001-5000 krooni	üle 5000 krooni
Eestikeelsed vastajad	1,74	2,97	2,19	0,90
Venekeelsed vastajad				
Kokku	2,44	3,77	2,96	1,28
Eesti kodanikud	1,90	3,20	2,54	1,11
Venemaa kodanikud	3,13	3,83	3,41	2,06
Kodakondsuseta	2,86	4,58	2,77	1,07
Kokku	1,98	3,24	2,47	1,02

5. Tajutud sotsiaalne tõrjutus

Sotsiaalse tõrjutuse puhul ei ole ühest definitsiooni, kuid üldiselt võib seda mõista kui heaolu defitsiidi kuhjumise protsessi, mis tekitab ühiskondliku osalemise vähenemist, jõuetus- ja pettumistunde süvenemist ning ühiskonnaelust eemaldumist. Tõrjutuse uurijad (Kronauer 1998; Sen 2000; D’Ambrosio, Papadopoulos and Tsakoglou 2002; Alber & Fahey 2004) on leidnud, et sotsiaalne tõrjutus väljendab sotsiaalse integratsiooni puudumist, ühiskonna liikmete suutmatust osaleda poliitilistes, majanduslikes ja sotsiaalsetes struktuurides. Sotsiaalse tõrjutuse mõiste ühendab paljusid erinevaid sotsiaalseid ja majanduslikke probleeme: vaesust, ebavõrdsust, ruumilist suletust ja tõrjutust, diskrimineerimist, vähest sotsiaalset kapitali, usalduse defitsiiti, väärtushinnangute ja käitumismallide sobimatust, abitust avalike teenuste kasutamisel jne. Kuigi sotsiaalse tõrjutuse mõõtmisel on peamiselt lähtutud objektiivsetest karakteristikutest, mis iseloomustavad juurdepääsu võimalustele ning ressursidele erinevates eluvaldkondades, on mitmed autorid (Böhnke 2001a, 2001b, 2004, Robila 2006, Bude and Lantermann 2006) rõhutanud subjektiivsete indikaatorite olulisust sotsiaalse tõrjutuse mõõtmisel.

Integratsioonimonitooringus mõõdeti subjektiivselt tajutud sotsiaalset tõrjutust seitsme väitega, mille kohta oli vastajatel võimalik öelda, kas nad on väitega täiesti nõus, pigem nõus, pigem ei ole nõus või ei ole üldse nõus. Tabelis 12 on esitatud sotsiaalse tõrjutuse mõõtmise aluseks olevad väited koos väidetega nõustajate osatähtsusega rahvuse ja kodakondsuse lõikes.

Tabel 12. Tajutud sotsiaalset tõrjutust väljendavate väidetega nõustajate (täiesti nõus + pigem nõus) osatähtsus rahvuse ja kodakondsuse lõikes (%)

Väide	Eesti-keelsed vastajad	Venekeelsed vastajad		
		Eesti kodakondsusega	Venemaa kodakondsusega	Kodakondsuseta
Ma ei vaata lootustega tulevikku	18,6	18,6	36,8	30,6
Minu poolt tehtavat ei tunnustata	19,3	26,5	37,5	38,7
Ma tunnen end ühiskonnas teisejärgulise inimesena	21,9	26,9	45,5	41,8
Ma ei suuda oma huve kaitsta	16,4	34,0	57,6	52,6
Inimesed vaatavad mulle minu madala sissetuleku või töö tõttu „ülevalt alla”	10,7	14,6	26,9	22,9
Mulle tundub, et olen „rongist maha jäänud”	18,8	19,4	45,8	33,0
Mul ei ole võimalust mõjutada ühiskonda	58,8	63,4	79,3	84,5

Tabelist nähtub, et eestikeelse elanikkonna seas on vähem neid, kes tajuvad sotsiaalset tõrjutust, samuti on sotsiaalne tõrjutus vähem levinud Eesti kodakondsust omava venekeelse elanikkonna hulgas. Kõige vähem ollakse rahul sotsiaalse kaasatusega ühiskonda, eestlastest enam kui pooled. Eesti koda-

kondsusega venekeelsetest elanikest 60% ja Eesti kodakondsust mitteomavatest inimestest 80% leiab, et neil ei ole võimalust ühiskonda mõjutada. Samuti nähakse probleemi oma huvide kaitsmises - kodakondsuseta ja Venemaa kodakondsusega inimestest enam kui pooled leiavad, et nad ei suuda oma huve kaitsta, samas kui eestlastest näeb selles probleemi vähem kui üks viiendik.

Sotsiaalse tõrjutuse edasisel analüüsil summeeriti kõik tõrjutust väljendavad väited ühtsesse tõrjutuse koondindeksisse, mis indeksi jaotust arvestades jagati kolme kategooriasse (mittetõrjutud, tõrjutuse riskis ja sotsiaalselt tõrjutud). Tõrjutuse indeksi jaotus rahvuse ja kodakondsuse lõikes on esitatud tabelis 13. Subjektiivselt tajutud sotsiaalne tõrjutus on iseloomulik 15% eesti- ja 30% venekeelsest elanikkonnast, kusjuures venekeelse elanikkonnakõrgem tõrjutuse tase tuleneb jällegi Eesti kodakondsust mitteomavate isikute oluliselt kõrgemast tõrjutuse tasemest (40%).

Tabel 13. Tajutud sotsiaalne tõrjutus rahvuse ja kodakondsuse lõikes (%)

Sotsiaalse tõrjutuse määr:	Kõik	Eesti-keelsed vastajad	Venekeelsed vastajad			
			Kõik	Eesti kodakondsusega	Venemaa kodakondsusega	Kodakondsuseta
Mittetõrjutud (nõus 0-1 väitega)	57,6	64,2	44,7	55,8	36,5	29,6
Tõrjutuse riskis (nõus 2-3 väitega)	22,2	20,8	25,0	22,1	25,0	30,3
Sotsiaalselt tõrjutud (nõus 4-7 väitega)	20,2	15,0	30,6	22,1	38,5	40,1

Sotsiaalset tõrjutust tingivate tegurite väljaselgitamiseks rakendati multinoomset logistilist regressiooni, kus mittetõrjutute grupi taustal prognoositi vanuse, elukoha, hariduse, töösuhte ning majandusliku olukorra hinnangu mõju sotsiaalse tõrjutuse tasemele. Regressioonimudelid koostati eraldi eesti- ja venekeelsele elanikkonnale, et näha kas sotsiaalse tõrjutuse tajumine sõltub sarnastest teguritest või mitte. Venekeelsete vastajate grupis kontrolliti täiendavalt ka kodakondsuse mõju.

Tabel 14. Sotsiaalselt tõrjutute ja tõrjutuses riskis olevate isikute gruppi kuulumist prognoosivad tegurid (taustagrupp mittetõrjutud, multinoomne logistiline regressioon).

	Sotsiaalselt tõrjutud (4-7 väitega nõustujad, 21,6% kõigist vastanutest)			Tõrjutuse riskis (2-3 väitega nõustujad, 23,9% kõigist vastanutest)		
	Kokku	Ankeedi keel		Kokku	Ankeedi keel	
		Eesti	Vene		Eesti	Vene
VANUS	1,04***	1,04***	1,05***	1,02***	1,02***	1,04***
ELUKOHT (taust Tallinn):						
Mujal Eestis	0,95	1,02	1,06	1,02	0,93	1,47
Ida-Virumaa	0,91	2,06	0,72	1,02	2,32*	0,77
HARIDUS (taust kõrgharidus):						
Põhiharidus või alla selle	1,83**	2,07**	1,64	2,57***	2,59***	2,76**
Keskharidus	1,26	1,21	1,32	1,69***	1,65*	1,66
SUHE TÖÖGA (taust töötab):						
Ei tööta	1	0,90	1,28	1,04	0,88	1,51
SISSETULEK (taust > 5000 kr):						
Madal sissetulek (< 3000 kr))	3,28***	2,81***	3,95***	1,41	1,58*	1,35
Keskmine sissetulek (3001-5000 krooni)	2,18***	1,63*	3,15***	1,12	1,17	1,16
MAJANDUSLIKU OLUKORRA HINNANG (taust saan hakkama)						
Hinnang: raske majanduslikult hakkama saada	5,53***	5,85***	5,07***	2,43***	2,68***	1,99*
KODAKONDSUS						

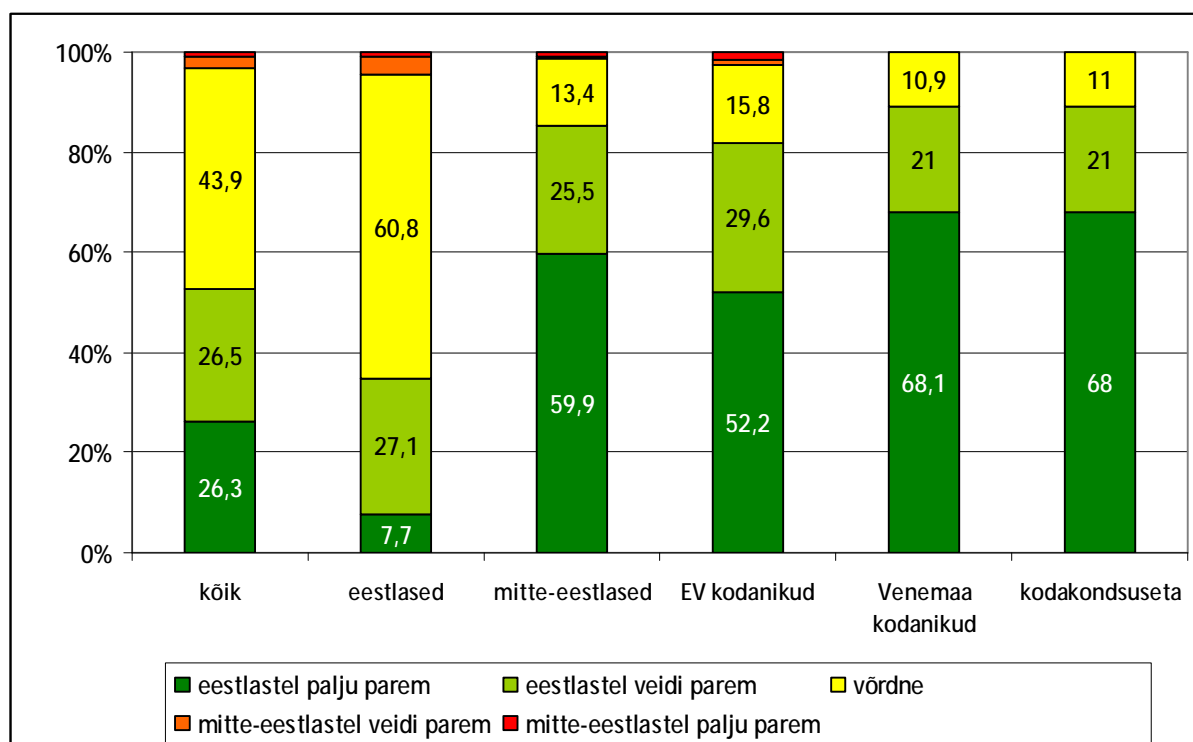
Kodakondsuseta	3,97***		1,71	1,76*	1,39
Venemaa kodakondsus	2,85***		1,14	1,92**	1,33
Eesti kodakondsus (taust mitte-eestlaste puhul)	2,33***			1,32	
Eestlased (taust koguelanikkonna puhul)					
<i>N</i>	1275	832	443	*** (olulisuse nivoo <0,01).	
<i>Nagelkerke</i>	.294	.242	.335	** (olulisuse nivoo <0,05).	
<i>Vabadusastmete arv</i>	24	18	22	* (olulisuse nivoo <0,10).	

Regressioonanalüüsi tulemused (tabel 14) näitavad, et koguelanikkonna lõikes on kõige olulisemaks tajutud sotsiaalset tõrjutust prognoosivaks tunnusteks raskused majanduslikus toimetulekus ning sissetulek alla 3000 krooni, mis võimaldab väita, et tajutud sotsiaalne tõrjutus tuleneb eelkõige piiratud materiaalsetest võimalustest, millele lisandub kodakondsuse ja vanuse mõju. Eestikeelsete elanike grupis lisandub eeltoodud prognoosivatele faktoritele ka haridus, mille mõju olulisus on suurem sotsiaalse tõrjutuse riski prognoosimisel. Vaadeldes sotsiaalse tõrjutuse kujunemise mehhanismi venekeelse elanikkonna seas, tuleb rõhutada asjaolu, et kodakondsuse mõju tajutud sotsiaalse tõrjutuse tasemele on statistiliselt ebaoluline. Sarnaselt varasemale sotsiaalse tõrjutuse analüüsile osutub haridustase ebaoluliseks sotsiaalset tõrjutust prognoosivaks teguriks (Kasearu, Trumm 2008), kuid avaldab siiski mõju sotsiaalse tõrjutuse riski tajumisele venekeelse elanikkonna seas.

6. Eestlaste ja mitte-eestlaste võimalused sissetulekute ja materiaalsete võimaluste kindlustamisel

Integratsioonimonitooringus paluti vastajatel hinnata eestlaste ja mitte-eestlaste võimalusi erinevates eluvaldkondades, mida mõõdeti viiepallisel skaalal. Ühe valdkonnana paluti hinnata eestlaste ja mitte-eestlaste võimalusi sissetulekute ja materiaalse heaolu tagamisel.

Kui kogu elanikkonna lõikes leidsid pisut enam kui pooled vastajad, et eestlaste võimalused on paremad ning peaaegu pooled, et eestlaste ja mitte-eestlaste võimalused heaolu tagamisel on enam-vähem võrdsed, siis eestlaste ja mitte-eestlaste hinnangute võrdlemine toob esile väga tugevad etnilised erinevused - eestlastest kinnitab eestlaste paremaid võimalusi vaid kolmandik, venekeelsest elanikkonnast aga kolmveerand isikutest (joonis 8).

Joonis 8. Hinnangud eestlaste ja mitte-eestlaste võimalustele sissetulekute ja materiaalse heaolu tagamisel (%)

Tabelis 15 on esitatud multinoomne logistiline regressioonanalüüs, mis prognoosib rahvusel põhinevat materiaalse ebavõrdsuse tajumist. Arvamus, et eestlastel on mitte-eestlastega võrreldes paremad majanduslikud väljavaated, on väga tugevalt levinud venekeelse elanikkonna seas (nt. kodakondsuseta ja Venemaa kodakondsusega isikute risk on üle 45 korra suurem kui eestlastel) ning ei sõltu vastaja kodakondsusest. Küll aga tuleb esile elukoha mõju, need venekeelsed elanikud, kes elavad väljaspool Tallinna ja Ida-Virumaad, pooldavad antud seisukohta vähem ja näevad eestlaste ja venelaste võimalusi materiaalse heaolu tagamisel pigem võrdsetena. Eestlaste omavaheline võrdlus toob esile, et pigem nooremaelised hindavad eestlaste võimalusi paremateks venekeelse elanikkonna võimalustega võrreldes ja palju paremana näevad eestlaste võimalusi ka need eestlased, kes ise ei tööta. Venekeelse elanikkonna puhul on lisaks eelpool mainitud elukohale, rahvusel põhinev materiaalsete võimaluste erisuse tajumine seotud haridustaseme, töölase aktiivsuse ja subjektiivse hinnanguga perekonna materiaalsele olukorrale. Võrreldes kõrgharidusega venekeelsete isikutega on keskharidusega mitte-eestlaste risk tajuda eestlaste palju paremaid võimalusi 2,3 korda suurem. Mittetöötamine aga vähendab eestlaste ja mitte-eestlaste vahelist ebavõrdsuse tajumist. Mitte-eestlaste puhul on oluline tegur ka isiklik hakkamasaamine ehk need, kes hindavad oma majanduslikku olukorda raskes, leiavad ka suurema tõenäosusega, et eestlastel on paremad väljavaated kui mitte-eestlastel. Seega ilmneb, et võrdsete materiaalsete võimaluste tajumine eesti- ja venekeelse elanikkonna vahel ei sõltu inimese enda tege-likust sissetulekust.

Tabel 15. Tajutud materiaalse heaolu ja sissetulekut ebavõrdsuse eestlaste ja mitte-eestlaste vahel (taustagrupp eestlaste ja mitte-eestlaste materiaalne olukord on võrdne).

Kategooriad	Eestlastel palju parem materiaalne heaolu, sissetulekud (28,1%)			Eestlastel veidi parem materiaalne heaolu, sissetulekud (27,6%)		
	Kokku	Ankeedi keel		Kokku	Ankeedi keel	
		Eesti	Vene		Vene	Eesti
VANUS	0,98	0,98**	1,01	0,99*	0,99*	1
SUGU (taust naine)						
Mees	1,21	1,10	0,98	1,43**	1,43**	1,13
ELUKOHT (taust Tallinn)						
Mujal Eestis	0,63**	0,82	0,29***	0,98	1,01	0,52

Ida-Virumaa	0,81	1,39	1,03	0,76	0,19**	1,17
HARIDUS (taust kõrgharidus)						
Põhiharidus või alla selle	0,85	0,82	0,93	0,70	0,68	0,81
Keskharidus	1,03	0,67	2,28**	0,86	0,81	1,92
SUHE TÖÖGA (taust töötab)						
Ei tööta (pensionär, töötu, kodune üliõpilane jne)	1,09	2,24***	0,41***	0,91	1,07	0,37***
SISSETULEK (taust üle 5000 EEK)						
Kuni 3000 EEK	0,77	1,25	0,51	1,01	0,87	1,02
3001-5000 EEK	0,95	1,10	0,78	1,31	1,29	1,24
HINNANG PERE MATERIAALSELE OLUKORRALE (saab hakkama)						
Raskused hakkamasamisega	1,35	0,55	3,93***	0,97	0,86	2,46**
KODAKONDSUS (koguelanikkonna puhul taust eestlased)						
Kodakondsuseta	48,1***		2,14	5,66***		1,35
Venemaa kodakondsus	45,8***		1,62	5,98***		1,23
Eesti kodakondsus (taust mitte-eestlaste puhul)	19,9***			3,53***		
<i>N</i>	1144	717	427	*** (olulisuse nivoo <0,01).		
<i>Nagelkerke</i>	.389	.060	.148	** (olulisuse nivoo <0,05).		
<i>Vabadusastmete arv</i>	26	20	24	* (olulisuse nivoo <0,10).		

7. Kokkuvõte

Käesoleva analüüsi tulemused annavad jätkuvalt tunnistust Eesti inimeste sissetulekute kasvust ja materiaalse heaolu võimaluste laienemisest. Ajavahemikul 1996-2006 on Eestis elavate inimeste sissetulekud kasvanud rohkem kui kaheksa korda, sealhulgas on venekeelse elanikkonna sissetulek kasvanud mõnevõrra kiiremini eestlaste sissetulekutega võrreldes ning rahvusrühmade vahelised sissetulekuerinevused mõnevõrra kahanenud. Eesti- ja venekeelse elanikkonna vaheliste sissetulekuerinevuste peamiseks põhjuseks on kõrgharidusega venekeelsete isikute tunduvalt väiksem esindatus kõige suuremate sissetulekutega tulugrupis, mis võib viidata haritud mitte-eestlaste takistatud juurdepääsule kõige enam tasustatud ametikohtadele.

Nii vastajate poolt antud hinnangud isiklikule majanduslikule olukorrale kui ka üldised rahuloluhinnangud lahknevad oluliselt kodakondsuse lõikes. Üldjuhul on eesti- ja venekeelsete Eesti kodanike hinnangud sarnased, mis võimaldab väita, et kõigi Eesti kodanike materiaalsed võimalused on ligikaudu samaväärsed rahvuslikust kuuluvusest sõltumata ning probleemseks grupiks osutub Eesti kodakondsust mitteomav elanikkond. Seega võib väita, et individuaalsete materiaalsete võimaluste eristamine rahvustunnuse alusel ei ole tänases situatsioonis enam otstarbekas ning majanduslike võimaluste piiratus ja heoluerisused tuleks edasises diskussioonis siduda senisest enam kodakondsusega.

Küll aga on rahvuslik kuuluvus (eestlane vs mitte-eestlane) endiselt oluline hoiakute diferentseerija. Vaadates, mil määral erinevad eestlaste ja mitte-eestlaste hinnangud nende rühmade võimalustele sissetulekute ja materiaalse heaolu tagamisel, võib selgelt märgata grupisisese etnilise solidaarsuse mõju, mis eestlaste seas avaldub probleemi mittermärkavas ebavõrdsuse eitamises ning mitte-eestlaste seas protestivas enesestigmatiseerimises.

Kirjandus

- Alber, J., Fahey, T. (2004) *Perceptions of Living Conditions in an Enlarged Europe* (European Foundation for the Improvement of Living and Work Conditions, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities).
- Allardt, E. (1993) Having, loving, being: an alternative to the Swedish model of welfare research. In: Nussbaum, M., Sen, A. (eds) *The Quality of life*, Oxford, Clarendon press, pp. 88-94.
- Anspal, S. (2008). *Integratsioon tööturul. RIP 2008-2013 vajadus- ja teostatavusuuringu tööturuintegratsiooni uurimisgrupi lõpparuanne*.
- Bude, H. and Lantermann, E.-D. (2006) Soziale Exklusion und Exklusionsempfinden, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 58(2), pp. 233-252.
- Böhnke, P. (2001a) *Nothing left to lose? Poverty and Social Exclusion in Comparison. Empirical Evidence on Germany*, Discussion paper FS III 01-402 (Social Science Research Centre Berlin).
- Böhnke, P. (2001b) *Reporting on Social Exclusion: Standard of Living and Social Participation in Hungary, Spain and Germany*, Discussion paper FS III 01-407 (Social Science Research Centre Berlin).
- Böhnke, P. (2004) *Perceptions of Social Integration and Exclusion in an Enlarged Europe* (European Foundation for the Improvement of Living and Work Conditions, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities).
- D'Ambrosio, C., Papadopoulos, F. and Tsakoglou, P. (2002) *Exclusion in EU Member States: A Comparison of Two Alternative Approaches* (Working Paper, Bocconi University).
- Delhey, J. (2004) *Life satisfaction in an enlarged Europe*. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Einasto, M. (2002) Sissetuleku- ja ilmajätusvaesus 1994 ja 1999. Kutsar, D. (toim) *Elutingimused Eestis viis aastat hiljem. NORBALT II*, Tartu, Tartu Ülikool, lk. 101-122.
- Fløtten, T. (2006). *Poverty and Social Exclusion – Two Sides of the Same Coin? A comparative Study of Norway and Estonia*. Doctoral Dissertation. Fafo-report 487.
- Kasearu, K.; Trumm, A. (2008) Mitte-eestlaste sotsiaalmajanduslik olukord. *Eesti Inimarengu Aruanne 2007*, Eesti Koostöö Kogu, lk. 47-54.
- Kronauer, M. (1998) Social Exclusion and “Underclass”: New Concepts for the Analysis of Poverty, in H.-J. Andreß (ed.) *Empirical Poverty Research in a Comparative Perspective*, pp. 51-75 (Aldershot: Ashgate).
- Lauristin, M.; Korts, K.; Kallas K. (2007), toim. *Riigihanke nr 034118 Riikliku Integratsiooniprogrammi 2008-2013 väljatöötamine vajadus- ja teostatavusuuringute vahearuanne*.
- Leping, K.-O., Toomet, O. (2007) *Ethnic wage gap and political break-ups: Estonia during political and economic transition*. Tartu Ülikooli majandusteaduskonna toimetiste seeria, Nr. 53.
- Pavelson, M. (2006). Eestlaste ja eestivenelaste sotsiaalmajanduslik seisund: ootused ja muutused. *Integratsioon Eesti ühiskonnas. Monitooring 2005*. Tallinn: MEIS, lk. 4-14.
- Robila, M. (2006) Economic pressure and social exclusion in Europe, *The Social Science Journal*, 43, pp. 85-97.
- Sen, A. (2000) *Social Exclusion: Concept, Application and Scrutiny*. Social development papers No 1, (Asian Development Bank, Office of Environment and Social Development).
- Trumm, A. (2005). *Poverty in Estonia. Overview of main trends and patterns of poverty in the years 1996-2002*. Fafo-report 497.